

СЕМАНТИКА VS. СИНТАКСИС В СТАРОЧЕШКИ. ЗА ЗНАЧЕНИЕТО НА ТВОРИТЕЛНИЯ ПАДЕЖ, КОЕТО НАПОМНЯ НА КРАЛЯ И ЕПИСКОПА, ЧЕ НЕ СА ВЕЧНИ.

Мая Радичева

Annotation: The article is about one meaning of the Instrumental case – Predicate instrumental, which initially enters into Slavic languages only for semantic reasons – to indicate temporary status, appointing to an impermanent, volatile post or transformation into something etc. Gradually that meaning loses its adverbial marking and as a part of the predicate becomes a syntactic function of the Instrumental case.

Key words: Predicate instrumental, case, semantics, old czech, Instrumental case

Творителният падеж, който е зависим едновременно от глагола и чрез него – от управляващото съществително (по-рядко прилагателно) име, наричан в езикознанието Творителен предикативен, представлява особен интерес за лингвистите, тъй като неизвестните и неопределени обстоятелства около него са най-много в сравнение с останалите значения на Инструментал. Основните проблеми, които според нас не могат да намерят еднозначен отговор, са: 1. какъв е произходът на ТП¹ предикативен и 2. синтактична или семантична категория е разглежданата група, т.е. функция ли е или е значение на Инструментал.

Тъй като в качеството си на самостоятелна езикова единица ТП предикативен съществува само в славянските и балтийските езици, а индоевропейските му корени са доказани в езикознанието², в началото на XX в. възниква въпросът показателно ли е това за формирането на балтославянска езикова общност, или развоят на категорията е паралелен, но независим в езиковите групи и не може да се счита за общо наследство.

В монографията си *Славяно-балтийски етюди* И. М. Ендзелин изказва мнението, че наличието на ТП предикативен в славянските и балтийските езици показва епоха на съвместен живот на двете племенни групи, като подкрепя твърдението си с примери от типа на *он был моим избавителем* и съответстващото му в литовски *jis buvo mano gėlbėtoju*

1 По-нататък в изложението ще използваме следните съкращения на названията на падежите: ИП=Именителен, РП=Родителен, ДП=Дателен, ВП=Винителен, ТП=Творителен, МП=Местен.

2 Вж. напр. Ендзелин 1911, 1953, Френкел 1926, Трост 1957 и др.

(Ендзелин 1911: 190). През 1953 г. той отново отбелязва генетическите връзки на ТП предикативен в славянските и балтийските езици с идентични примери, като този път включва и примери от латвийски народни песни (Ендзелин 1953: 77). И двата пъти езиковедът получава критики от Е. Френкел, според когото подобни конструкции има и в латински, например *aqua nive concrescit* „вода застываает снегом“, но те са много редки и не са доказателство за връзка със славянските и балтийските езици (Френкел 1926: 77-117). Според С. Б. Бернщейн И. М. Ендзелин допуска методологическа грешка, като раглежда само ТП предикативен, а не обръща внимание на синонимните синтагми с ИП предикативен, което обрича реконструкциите му на неуспех. Самият славянски материал е против хипотезата на И. М. Ендзелин, тъй като разглежданата конструкция е сравнително нова за славянските езици (Творительный падеж 1958: 22). Такова е и мнението на В. В. Виноградов, според когото в нито един от славянските езици широкото разпространение на явлението не може да бъде отнесено към период, по-ранен от XIV-XV в. (Виноградов 1946: 14). Р. Мразек обобщава, че явлението се развива по собствен път в двата езикови клона и не може да се счита за общо наследство от балтославянската епоха, тъй като в края на праславянската епоха съгласуемите предикативни падежи (имат се предвид двоен винителен и двоен дателен – М. Р.) са имали явно преимущество над ТП предикативен (Мразек 1964: 209).

Изследванията за начините, по които разглежданото явление прониква в славянските езици, и съответно определянето му като синтактична функция или семантично проявление на Инструментал, също са предизвикателство за изследователите на падежите. Представителите на младограматическата школа като Б. Делбрюк, К. Бругман и най-вече Е. Френкел опитват да обяснят появата му в чисто семантичен план, като създават множество раздробени критерии за класификация и не обръщат внимание на структурно-системните условия, които водят до налагането и разширяването на употребата му. В най-сериозната книга за Инструментал – *Творительный падеж в славянских языках*, която също залага на семантичните признаци, липсва отделна глава за ТП предикативен, а обяснението е, че от една страна, изследванията по въпроса са много, а от друга – генезисът на ТП в състава на сказуемото не е обяснен, а в чисто синтактичен план работата няма да разглежда други части на изречението, освен допълнение и обстоятелство (Творительный падеж 1958: 40).

Според нас най-правилна е позицията на Р. Мразек, който смята, че първоначално употребата на ТП е чисто семантична, адвербиална, свързана с ТП за начин и

отчасти ТП за инструмент и средство, но най-често със значението за превръщане и сравнение, като с течение на времето конкретната семантика в него се сублимира, използването му в много случаи става механично, без да има конкретна адвербиална маркираност, което води и до постепенното му синтактизиране (което е достигнало различна степен в отделните славянски езици) (Мразек 1964: 212-215).

Процесът на навлизането на ТП предикативен е добре засвидетелстван в *Далимиловата хроника*. Глаголите, с които участва в конструкции, са сравнително разнообразни, особено ако изхождаме от факта, че жанрът на текста – хроника, предлага определена идентичност на описваното, а именно: един владетел (светски или църковен) е възкачен на престола, извършва определени дела, умира, а след него е провъзгласен друг и т.н., т.е. ситуациите, в които се използва предикативният Инструментал, се повтарят.

Най-многобройни са примерите с глагола „**býti**“. Според Р. Мразек ТП предикативен най-рано и много последователно се е „внедрявал“ именно в синтагми, в които се съобщава за извънредното, особено, временно актуално съществуване на някого (нещо) във връзка с действието (Мразек 1964: 214). Ние можем да добавим, че конструкциите могат да включват всякакви форми на глагола (лични и безлични), различни времена, залози и наклонения, че Агенсът може да бъде одушевен или неодушевен, изразен чрез съществително или прилагателно име, което смятаме, че е сигурен маркер за изключителната всеобхватност на явлението. Ще илюстрираме твърдението си със следните примери, които представляват около една трета от общо ексцерпиранияте:

Po něm by kněžem syn jeho Nezamysl (Dal. 17); Po něm byl kněžem Křizomysl, syn jeho (Dal. 17); a v dědinách pánem býti (Dal. 23); Tehdy Svatopulk u Moravě králem bieše (Dal. 25); řka: „Raději chci konvršem býti než králem a s nepřátely se nebiti“ (Dal. 26); Po Okradu Hrza biskupem bieše (Dal. 46); nebyl-li by biskupem, to mu za diel jmieti (Dal. 48); Čáp, jsa králem, o jich radě poč netbáti (Dal. 56); Spieše oráč dobrým kněžem bude (Dal. 68); že chce dobrým býti, stryc jeho Bořivoj se jeho ruči (Dal. 61); Div se, ač je mohla ta řeč pravdú býti (Dal. 52); nedaj jiskřě uhlem býti (Dal. 9); Neb uhel často ohněm bývá (Dal. 9).

Значението за съществуване се допълва от глаголи, които според нас можем да наречем такива, които обозначават назначение на определена длъжност или обществена функция, като указват конкретния начин, по който то е било извършено. Към тях включваме

такива като *voliti, korunovati, krstíti, upraviti, činiti, dělati* (последните два в смисъл „правя някого някакъв“). Считаме, че тук Инструментал навлиза най-естествено като падеж, тъй като връзката с временното състояние, която е посочвана като основна за замяната на ИП предикативен с ТП предикативен, е най-силна. В текста открихме следните примери:

Protož jej po otci knězem zvolichu (Dal. 17); *Biskupem Ondřeje zvolichu* (Dal. 72); *a Jana z Lucemburka králem českým korunovachu* (Dal. 103); *ten již králem uherským korunován bieše* (Dal. 92); *Ciesar Vratislava prvim králem korunova* (Dal. 50); *v Řezně českým králem korunova* (Dal. 67); *již „nečiň sě Strykem“ říekají* (Dal. 22); *za svú duši Strachkvasa, syna svého, mnichem učinil* (Dal. 32); *Knieni Jitka učini biskupem rodiče svého* (Dal. 46); *Jaromíra káza biskupem učiniti* (Dal. 48); *řka: „Činiš se biskupem, nemohla doličiti“* (Dal. 51); *Ten se moravským zběhem činieše* (Dal. 56); *a v Čechách chci tě německým králem učiniti* (Dal. 68); *a svým jej čiešníkem upravi* (Dal. 50).

По-рядко в синтагми с ТП предикативен влизат глаголи със значение ‘наричам, провъгласявам някого за някакъв’, които могат да бъдат и част от предходната подгрупа, тъй като смисълът им е идентичен, но ги обособяваме, защото извън разглежданата семантика те се свързват с други падежи. Такива са например *nazývati, zovieti, provolati* и др.:

Točíš knězem nazývaným kúřimského (Dal. 50); *kako sě živ můžeš českým králem nazývati* (Dal. 67); *Hron tu byl v radě ze všie múdřejším nazván* (Dal. 82); *až jej Berúnským Dětrichem zoviechu* (Dal. 87); *a králem českým a polským sám jeho provola* (Dal. 50).

Сравнително изолирана подгрупа глаголи, която е слабо представена в *Далимиловата хроника* от конструкции с ТП предикативен, са *čísti, jmieti, kázati*, като и тук значението е изместено към ‘считам се, имам се за някакъв’. В случая можем да определим връзката с Инструментал като слаба, тъй като преобладават синонимни предложно-падежни конструкции (вж. за тях по-долу):

a ten sě čte šlechticem, jehož otec jměl stříbra mnoho (Dal. 42); *Vecě: „Baťo, proč druhem sě nekážeš“* (Dal. 63); *Kanovníci jeho rádi biskupem jmiechu* (Dal. 51).

Обща подгрупа представляват глаголи като *státi se, ostati, stavěti* и техни префигирани производни, където можем да потърсим творителното значение в смисъла ‘оставям

някако да бъде някакъв' или както е в случая с *postaviti* – 'унищожавам, като променям вида на нещо'. Ето примерите от *Далимиловата хроника*:

Ostavi knězem Vratislav, bratra svého (Dal. 27); Neb vši zemi popelem postavi (Dal. 44); Pól země popelem postavi (Dal. 83); až vši zemi popelem postavi (Dal. 83).

Една от подгрупите глаголи – тези със значение за превръщане-сравнение, които според някои изследователи като Е. Френкел, С. Бернщейн, К. Ходова, Р. Мразек и други, са основна причина за появата на ТП предикативен в славянските езици, не са представени в изследвания от нас текст. В Историческата граматика Я. Гебауер посочва едва няколко примера с *obrátiť se* и *státi se* с подобна семантика:

že se zlob zlobí obrátí a dobré dobrým se oplatí, Mast.101; jak okusi starý svat vodu vínem obracenú, EvVid.Jan 2,9; (had) se obrátil prutem versa est in virgam Ol. Ex, ať kameni toho chlébem se stane Mat.47 и др.³

Такива примери изобщо липсват за старочешки в *Творительный падеж в славянских языках*, както и в монографията на Роман Мразек *Синтаксис русского творительного*. Това ни позволява да направим следните изводи:

1. Налагането на ТП предикативен е сравнително късно явление, което се осъществява след разделянето на праславянския, тъй като в отделните славянски езици развоят му е различен и
2. В старочешки разглежданата конструкция не е толкова разпространена, както в езиците от източнославянската група – руски и украински, за които има документирани стари свидетелства⁴.

За да завършим изложението си за описваната синтагма в старочешки, е необходимо да направим преглед и на някои синонимни конструкции, които се конкурират с ТП предикативен в *Далимиловата хроника*. Най-разпространена от тях е **jmieti + za + ВП**. Винителната форма при тях отдаваме на силната акузативна рекция на глагола *jmieti*, докато инструменталната семантика според нас се дължи на проникването на значение за смяна,

³ Гебауер 1929: 415-416.

⁴ Напр. за руски – *и летаетъ орломъ и ястребомъ, и ворономъ и дятлемъ, рыцють лютымъ звэръмъ...летаютъ змиемъ...* Ио. Экз. Болг. 211; за украински – *Исус Христос голубом літав*. Е.36, 35, 30 и др. (Творительный падеж), стр.181-182.

замяна, която се подсилва и от предлога **za** ‘вместо’, както и на оттенък за назначение. Примерите са много, тук ще посочим само някои от тях, които според нас показват богатството по отношение на съчетаемостта както със съществителни (одушевени или неодушевени), така и с прилагателни имена:

*Nechci tebe **za súdci jmieti** (Dal. 3); než chcete **za knězě silného mužě jmieti** (Dal. 4); a viec ny mužie **za robotné budú jmieti** (Dal. 11); Kochana mezi sobú **za starostu jmiechu** (Dal. 36); Páni jemu počěchu z toho **za zlé jmieti** (Dal. 42); než králevú německú **za ženu jmieti** (Dal. 42); **Za diel** jemu jest biskupstvo **jmieti** (Dal. 51); Nebo jej **za rodicě jmieše** (Dal. 51); že **za král pně jmiechu** (Dal. 56); ale jeho bratra Vladislava **za kněz jmiechu** (Dal. 58); Múdrý jemu **za dobré jmieše** (Dal. 68); ještě holoty dřieve **za úřad jmiechu** (Dal. 75); A když Božěj a Mutyně v zemi **za starostu ostasta** (Dal. 57).*

Синтагми, в които се запазват съгласуемите падежи, откриваме и с глагола **učiniti**. При тях особено добре проличава старото състояние на езика, конкуренцията с ТП предикативен и надмощието, което навлязлата конструкция печели на основата на семантичните условия за използването си. Твърдението ни се подкрепя от следните примери:

*Ciesar **učini knězě českého Ottu moravského** (Dal. 58) a **knězě jeho učinichu** (Dal. 8) Ten byl kázal **kněz Mezka učiniti** (Dal. 44) Páni proti ciesařově vůli **knězě učinichu** (Dal. 58) neb z tebe **učinil bych králíka malého** (Dal. 79).*

Само на няколко места регистрирахме употреба на глагола **býti** + ИП. Смятаме, че това е още едно доказателство за силата на явлението ТП предикативен в старочешки, а номинативните форми можем да обясним или като остатъчни, или като използвани от автора, за да се спази ритмиката на текста. Ще посочим всички ексцерпирани примери:

*Toho syn svatý Vojtěch **biskup bieše** (Dal. 33) On vecě: „Že **jsem biskup**, chci toho listy dosvědčiti.“ (Dal. 51) **je král** na hody svého děda (Dal. 56) Král Václav **šedrý ovšem bieše** (Dal. 80).*

Според нас в съчетанието *Uslyšav Vratislav, někdy **král český** / že zabit ciesar, bób německý* (Dal.68) Номинативът е употребен, тъй като глаголът **býti** е изпуснат, макар да се подразбира.

Накрая ще посочим примери за конструкции с наречието *jako*, които придават значение на сравнение, уподобяване и поради тази причина са конкурентни на Инструментал. Указваме само синтагми с описаните по-горе глаголи, тъй като ги считаме за релевантни:

Stojieše jako jat v udici (Dal. 6); *Jako holubi letie z svých kotcív* (Dal. 9); *že proti mužóm jako kámen biechu* (Dal. 11); *Budem jako amazonské panie* (Dal. 11); *mezi hrdinami jako tuří roh slovieše* (Dal. 60); *jako na vlka vzvoláchu* (Dal. 68); *hodiny jako kněz říkáše* (Dal. 90).

ТП предикативен в славянските езици е явление, което, както показват примерите, навлиза като чисто семантична употреба и постепенно се синтактизира. Условието за разпространението му са сравнително ясни – участие в именното сказуемо заедно с глаголи със значение за превръщане, сравнение, заемане/назначаване на длъжност и др. Въпреки това обаче отделните славянски езици развиват описваните конструкции в различна степен. Старочешкият като част от западнославянската група не приема всеобхватно предикативния Инструментал така, както го правят източнославянските руски и украински. Запазва се основната му характеристика – да обозначава най-общо временност на съществуване, но той не успява да се наложи например в конструкции, които указват превръщане и сравнение, където се налагат предложно-падежни съчетания и аналитични синтагми. Така старочешкият от XIV в. дава интересна отправна точка за изследване на развоя на тази нова, но изключително стабилна употреба, наречена Творителен падеж предикативен.

Литература:

Виноградов 1946: Виноградов, В. *Учение А. А. Потебни о стадияльности развития синтаксического строя в славянских языках*. – В: Вестник Московского университета, № 3-4, 1946.

Гебауер 1929: Gebauer, J. *Historická mluvnice jazyka českého*, díl IV Skladba, Praha, 1929.

Данхелка 1988: Daňhelka, J., Hádek, J., Havránek, B., Kvítková, N. *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, sv. 1,2, Praha, Akademia, 1988.

Эндзелин 1911: Эндзелин, И.М. *Славяно-балтийские этюды*, Харьков, 1911.

Эндзелин 1953: Эндзелин, И.М. *Древнейшие славяно-балтийские языковые связи*, Рига, 1953.

Мразек 1964: Мразек, Р. *Синтаксис русского творительного*, Прага, 1964.

Творительный падеж 1958: *Творительный падеж в славянских языках*, Москва, 1958.

Трост 1957: Trost, P. *O baltoslovanských vztazích v oblasti syntaxe*. В: K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků, Praha 1957.

Френкел 1926: Fraenkel, E. *Der predicative Instrumental im Slavischen und Baltischen und seine syntaktischen Grundlagen*, Берлин, 1926.

Информация за автора:

д-р Мая Радичева – главен асистент в Софийския университет „Св. Климент Охридски“,

E-mail: korektina@abv.bg